

J. Bösendorfer:

Osijek i okolica u predhistorijskim eonima.¹⁾

Arheološki dijelimo kvarter prema oruđu ljudi, što su nam ga iz raznih vremena ostavili kao tragove o sebi, u doba **kamena** i doba **metala**.

U kameno je doba čovjek sve svoje oruđe načinio od kremena, isprva nevješto, kasnije sve dotjeranije. Zato kameno doba opet dijelimo u doba grube izradbe kamena ili **paleolit** i u doba vještije izradbe ili **neolit**.

U doba metala naučio je čovjek da sebi načini oruđe najprije od bakra, onda od bronca i najzad od željeza. Otuda ima doba metala tri stepena: **bakreno**, **brončano** i **željezno** doba.

Uporedimo li arheološku podjelu sa geološkom, to odgovara paleolit pleistocenu (diluviju), neolit i doba metala holocenu (aluviju).

Kameno doba.

1. Paleolit

Nesumnjivi tragovi produkata ljudskih ruku nađeni su u riječnim talozima **donjeg pleistocena**, dakle u riječnim nanosima, koji su daleko i visoko od današnjeg riječnog korita. Tragovi su ti: kamenje u veličini pesnice, jajolikog ili dugoljastog oblika, više manje splošteno te pogodno za napadaj, obranu ili za svakidani ručni rad. Kamenje je od kremena (šilo, nož, ručni klin bademastog oblika). Kako se te vrste oružja našlo najviše kod mjesta Chelles u Francuskoj, prozvana je ta najstarija epoha **šelskom** i ona odgovara sredini interglacijala između mindelskog i riškog glacijala. Kameno oruđe, nađeno u starijem nanosu **srednjeg pleistocena**, dakle iz riječnih nanosa staloženih u toku trećeg (riškog) glacijala, pokazuje već veliku raznolikost i bolju izradbu. Kako je obilje predmeta nađeno kod Saint-Acheul u Francuskoj, nazvana je ta epoha **ašelskom**.

U šelskoj epohi nađeni su zajedno sa kamenim oruđem i kosti nilskog konja, nosoroga, starog slona, nekih majmuna i dr. — sve reprezentanata životinja, koje danas žive samo u tropima. Prema tome vladala je za onda u Evropi tropska klima. Za ašelske epohe ovih životinja pomalo nestaje, a na njihovo mjesto dolazi mamut s dugačkom dlakom, vunokosi nosorog, konj, goveče, medvjed - sve životinje, koje su naviknute na hladniju klimu. Evropa je dakle u to doba bila na pragu novog (riškog) glacijala.

Premda smo našli obilje životinjskih kosti iz šelske i ašelske epohe, ljudskih kostiju nismo našli. Nađena je samo donja vilica lubanje kod

¹⁾ Nastavak članka: „Geofizički momenat odredio je mjesto Osijeka“ u Osječkom Zborniku 1936. p. 5-11.

Heidelberga u Njemačkoj, koja je pripadala tipu čovjeka, koji je živio na početku pleistocena i bio na vrlo niskom stepenu i tjelesnog i umnog razvitka. U nauci se taj tip zove **homo heidelbergensis**.

Kakav je bio čovjek ašelske epohe, koji je živio na početku srednjeg pleistocena, ne znamo, jer se kosti njegove do danas nisu našle.

U mlađim odsjecima **srednjeg pleistocena** (treći interglacijal i četvrti virmski-glacijal) našlo se mnogobrojno vrlo pomno izrađeno kameno oruđe. Kamene sjekire mnogo su manje od šelskih i ašelskih, ali zato naoštrene na obje strane i imaju vrlo oštre bridove. Uz sjekire tu su strugala, dlijeta, šila i burgije. Našli smo i tragove koštanog oruđa. Zajedno sa tim oruđem nađeni su ostaci životinja, koji svjedoče, da je klima u tom odsjeku bila isprva topla, onda umjerena, da se dakle nalazimo u **posljednjem interglacijalu** (između riškog i virmskog glacijala). Prevladava mamut i vunokosi nosorog. Tu epohu nazvali su arheolozi **mustijerskom** (Le Moustier u Francuskoj) i iz nje imademo dosta ljudskih ostataka. To je tip **homo neanderthalensis**, kojemu pripada i naš diluvijski Krapinac. Bio je maloga ali snažnoga, ponešto zdepasta rasta. Na kratkim nogama, koje su u koljenima bile malo zgrčene, držao se trup gorilski snažnih mišica. Kratak, neobično snažan vrat, nešto koso usađen u trup, nosio je veliku glavu divljačkog izgleda. Ispod koštanih obrvnih lukova sijevala su dva krupna oka. Donja vilica bila je masivna, dok je gornja imala izgled njuške. Hranio se poglavito biljnom hranom. Bio je dešnjak. Govorio nije. Stanovao je u špiljama od Skandinavije do južne Afrike (Sredozemnog mora onda nije bilo), od Atlantskog do Indijskog oceana. Neanderthalca potisnuo je iz špilja i odagnao sa logorišta novi jedan došljak, predak današnjeg čovjeka.

Šelsku, ašelsku i mustijersku epohu ubrajaju arheolozi u **stariji paleolit**.

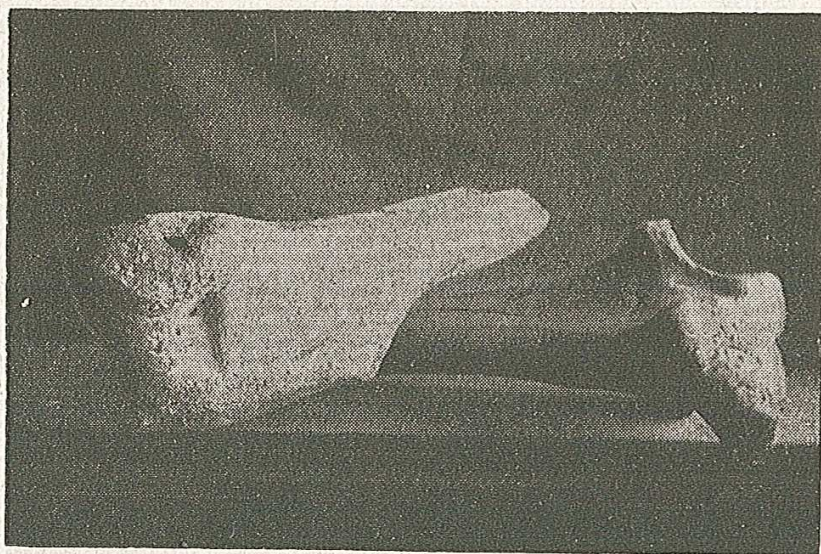
U **gornjem pleistocenu** nalazimo ostatke mamuta, dlakavog nosoroga, soba, špiljskog medvjeda i dr. te stoga zaključujemo, da je još uvijek vladala hladna klima, koja je postepeno opadala i prelazila u stepsku (konj, divlje goveče) da konačno prijeđe u umjerenu. Kako smo u tom odsjeku našli najviše oruđa od kosti sobove, prozvali su arheolozi gornji pleistocen još i **doba soba ili sjevernog jelena**. Čovjek toga doba ostavio nam je mnoge tragove produkata i od kamena i od kosti, ali su fosilni tragovi čovječjeg tijela dosta oskudni. S tim odsjekom ulazimo u **mlađi paleolit**.

U mlađem paleolitu ručna je industrija golemo poskočila. Oružje je savršenije i raznovrsnije. Pored **kamena** upotrebljava se i **kost**, što je izazvalo pravu revoluciju u industriji. Arheolozi su na osnovu materijala nađenog po svoj Evropi, a naročito u Francuskoj, podijelili mlađi paleolit na epohu **orinjačku, solitrejsku i magdalensku**.

Orinjačka epoha graniči s riječnim nanosom mustijerske epohe. U gornjim slojevima nalazimo kamene tvorevine u obliku koplja, strugača, rezaljki, šila te koštane tvorine u obliku koplja s procjepom, šila, igala bez ušice, probušene sitne mamutove košćice, zube, kamenčiće i puževe, što su nanizali u đerdan. Čovjek je dakle ove epohe već imao razvijeni estetski osjećaj. Kamenim rezaljkama urezivao je slike po špiljama, isprva nevješto, ali kasnije sve dotjeranije. Znao je da slika i crvenom i crnom bojom, a bio je i svoje vrste vajar.

U nekim špiljama (ne svagdje) našao se nad orinjačkim slojem mlađi nanos, u kojemu se pored ljudskih kostiju nalazi kameno oruđe sasvim drugačije od orinjačkog, ali opet nikakvog koštanog oruđa. Taj čovjek niti crta, niti vaja, ali je u izradbi kamenog oruđa pravi majstor. Izrađuje sploštene oštrice u obliku vrbova i lovorova lista, koje mu služe i kao nož i kao vrh koplja. Arheolozi zovu ovu epohu **solitrejskom** i nosilac je ove kulture bio čovjek druge rase sa svojom specijalnom industrijom.

Iznad nanosa solitrejskog nađeni su opet produkti drugojačijeg tipa i savršenstva. Znači da opet imademo jednu rasu, koja izrađuje i kamen i kost jednakom vještinom i sve to opet slično orinjačkoj epohi. Arheolozi zovu ovu epohu **magdelenskom**. Kameno je oruđe vrlo različito i po obliku i po veličini. To su kremene rezaljke, strugala, burgije, testere, šila, koplja i dr. U izrađivanju koštanog oruđa pravi su majstori. Nađu da načine igle s ušicom, harpune, šila, gladilice, handžare od parožaka običnog i sjevernog jelena; buše zube, košćice, kamenčiće za đerdan. Urezuju slike po špiljskim stijenama i slikaju žutom, crvenom i crnom bojom. Žutu i crvenu boju načinili su od žutog i crvenog okera, dok im je piroluzit (MnO_2) dao crnu boju. Slike (bison, mamut, konj, jelen) su im vrlo realistične. Vajaju od kosti, kamena i gline. Potkraj toga perioda kao da je nastupila neka dekadencija.

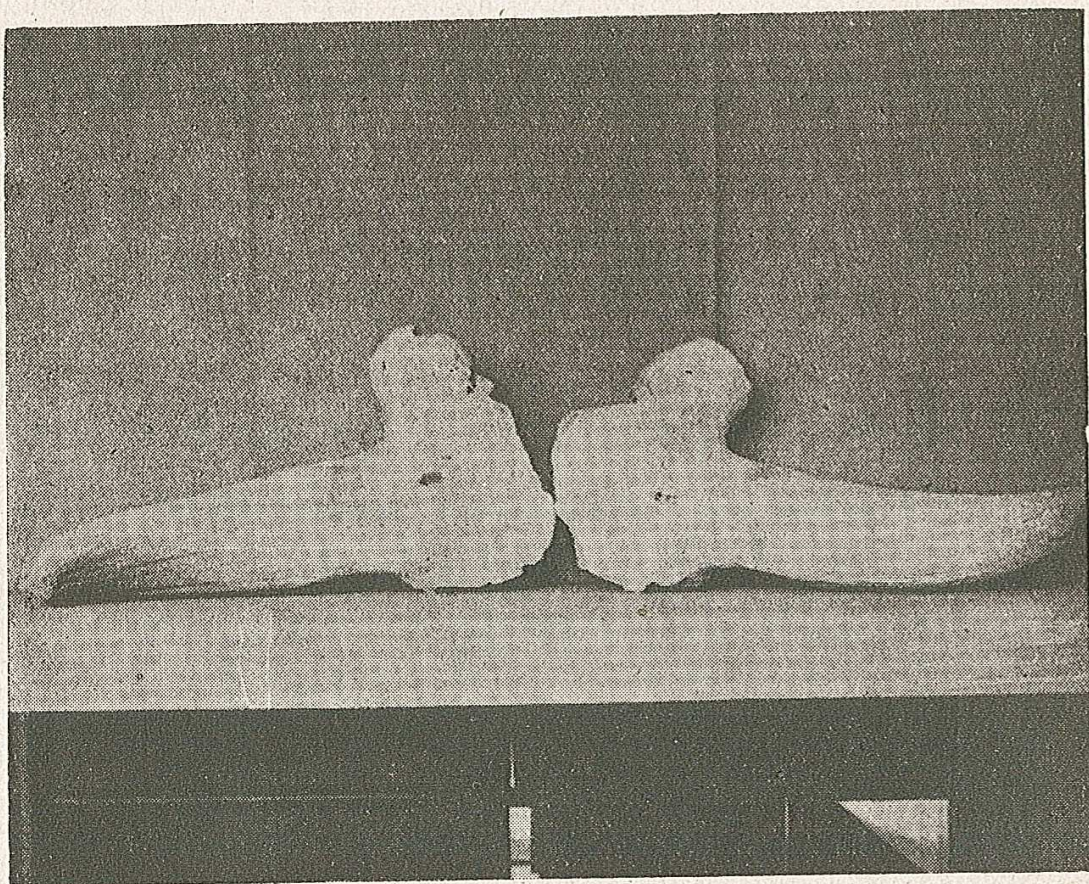
Mamutove kosti nađene u Schulhofovoj ciglani ispred novog grada.

Sve te epohe nisu uvijek i svagdje dolazile jedna za drugom. Zato nam te epohe stvarno prikazuju zapravo tri grupe u izrađivanju, koje su u osnovici svojoj slične, dakle gotovo jednake, a razlika je više manje lokalne prirode.

Najbolje sačuvani ljudski ostaci tih epoha nađeni su u Francuskoj (Cro-Magnon, Capelle), u Italiji (Grimaldi), u Njemačkoj (Oberkassel), u Moravskoj (Brno i Předmost). Za nas je najvažniji nalaz moravski. Uz ostatke čovjeka nađene su kosti mamuta, soba, sjev. zeca, mošusova bika, divljeg konja, rutavog nosoroga, dakle životinja hladnog podneblja. Još je interesantnije, da su ovi ostaci nađeni u lesu sa više slojeva pepela te

kamenim i koštanim ostacima oružja i oruđa te ukrasnih predmeta. Prof. Maška je tu u dubini od 2 $\frac{1}{2}$ m našao i grob pun ljudskih kostiju. Kosturi su bili u zgrčenom položaju: noge savijene u koljenima i privučene tijelu. Kosti su bile crveno tingirane.

Čovjek toga doba bio je pravi čovjek-**homo sapiens**. Rasu ljudi, koji su stvorili orinjačku, solitrejsku i magdalensku kulturu, dijelimo u **grimaldijsku, kromanjonsku i šanseladsku** (Chancelade). Rasa grimaldijska (Grotte des Enfants-zapadna i južna Francuska) imala je dolihokefalnu lubanju kao i neanderthalac. Lice je bilo kratko i široko, obrvni luci jaki, očne šupljine četvorouglaste, nos širok i splošnjen, vilice s jakim zubima (naborani kutnjaci kao u antropoida) naprijed isturene. Masivna donja vilica imala slabu razvijenu bradu. Upadna je prevelika suženost grana donje vilice u blizini sjekutića, iz čega se zaključuje, da za kretanje jezika nije bilo mnogo mjesta. Sličan tip imadu danas Bušmani i Hotentoti.

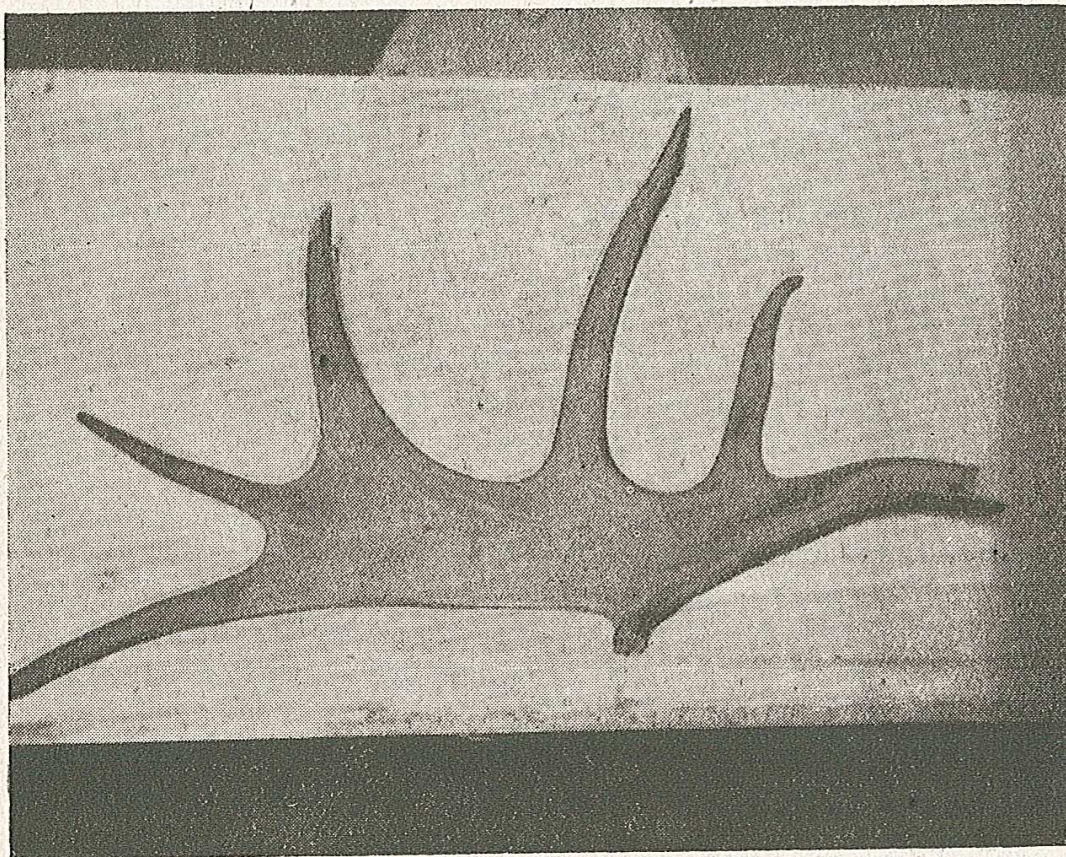

Bos europaeus

Rasa kromanjonska orinjačke epohe (Cro-Magnon, Oberkassel, Brno i Předmost) bila je visoka rasta. Imala je i jaku dolihokefalnu lubanju, pravilno čelo, slabije obrvne lukove, kratko i široko lice, velike četverouglaste očne šupljine, razvijene jabučice, uzan i dug nos, naprijed isturenu gornju i masivnu donju vilicu s trouglom bradom, kosti udova duge i krupne, a na njima grbice kao oslonac za jako mišićje, snažan grudni koš. Ta je rasa živjela u južnoj, zapadnoj i srednjoj Evropi do Rusije. Sačuvala se do danas u Dordonji, Španiji i na Kanarskim otocima.

Šanseladska rasa magdalenske epohe bila je niskog rasta. Imala je dolihokefalnu lubanju s niskim čelom, dugim i širokim licem, jakim jabučicama, gotovo okruglim očnim šupljinama, dugim i tankim nosom, gornjom naprijed isturenom i donjom vilicom s izbočenom bradom. Gornji su udovi bili nerazmjerno dulji od donjih. Stopalo je bilo veliko i palac pokretljiv kao u neanderthalca. Rasa se sačuvala u današnjim Eskimima.

Taj je prvotni čovjek bio obrastao dlakom. Stanovao je po špiljama. Glavno mu je zanimanje bio lov. Oružje mu bilo dvojako: od **kremina** i **kostiju**. Služio se kopljem s kremenom oštricom pričvršćenom uz drveno držalo (solitrejski čovjek) ili koštanom kukastom oštricom (magdalenski čovjek). Najradije je lovio **mamuta**, soba, divljeg konja, vunastog nosoroga,

Cervus magnoceros

bisona, losa, jelena, srnu, divlju kozu, lamu, lisicu, hijenu, medvjeda, divlju svinju, zeca, dabra i dr. te ribu (šarana). Uz naporan život u potrazi za hranom opet je imao smisla i za umjetničko stvaranje. Imao je i svoju religiju (poštovanje mrtvih). Mrtve je sahranjivao na razne načine; ili ih je položio u grob ili ih posadio u rupu (čučanac) te stavio oko njega oružje i jelo kao popudbinu u drugi svijet. **U to doba u Osijeku i okolici još nije bilo ljudi.**

2. Neolit

Čovjek nije iz paleolita prešao u neolit odjedamput. Vjerojatno je, da se novi život razvijao postepeno. Moralo je dakle postojati jedno prelazno doba, u kome su tragovi ljudski, kako tjelesno tako i u načinu života

pokazivali sad više sad manje sličnosti s tragovima iz paleolita, dok će opet s druge strane pokazivati znakove razvitka u smjeru novoga života. U novije je doba nesumnjivo utvrđeno postojanje takovog jednog prelaznog doba. To prelazno doba zovu **azilskim** prema tragovima nađenim u špilji Mas d' Azil u Francuskoj.

U najnižim slojevima ove špilje nađeni su tragovi, koji jasno govore, da smo u magdalenskoj epohi paleolita (koštane harpune, igle, slike rezane u kamen i kost). U narednom višem sloju nema nikakova traga koštanim predmetima izrađenima od kosti soba, ali su nađene harpune drugojačijeg oblika i to samo od **rogova običnog jelena**; nađeno je i neko naročito glačalo i kamenje obojeno crvenom bojom te kamenja poliranog na krajevima. To je prelazna epoha, jer sloj nad tim imade već krhotine posuđa, što znači, da smo na pragu **neolita**.

Tragovi azilske epohe s fosilnim ljudskim ostacima nađeni su kod Ofneta u Bavarskoj — dvaestak lubanja bez ijedne druge kosti. Jedne su lubanje dolihokefalne (takove su sve lubanje u pleistocenu), druge brahikefalne (kakove imadu današnji stanovnici Evrope i Azije), dok treće pokazuju miješanje jedne i druge vrste. To dokazuje, da se u azilskoj periodu među dolihokefale odnekud ugurao brahikefal. Taj je brahikefal došao sa istoka ili juga i donio sobom novi način izrađivanja kamena, **poliranje**, i nov način života. To je **neolit**. Neolit dijelimo u **raniji** i **kasniji**.

Neolitski čovjek daleko je odskočio ispred paleolitskog čovjeka. On znade da **pitomi životinje**, da **obrađuje zemlju**, da **radi lonac**. Ove tri vještine revolucionirale su sav ljudski život. Mjesto neprestanog lutanja i brzanja za životinjama dolazi period stalnog naseljavanja. Špiljsko sklonište zamjenjuje umjetno načinjen stan. Nastaju **prva** naselja.

Osijek i okolica pokazuju guste tragove i ranijih i kasnijih neolitskih naselja. Na priloženoj karti fiksirana su naselja na **Dravi** i **Dunavu** (Kravice, Retfala, Osijek, Nemetin, Aljmaš, Erduf, Dalj i Borovo), u području **Karašice** i **Vučice** (Donji Miholjac, Valpovo, Petrijevci, Bizovac, Semeljci, Krndija, Punitovci, Beketinci, Vuka, Koritna, Antin, Tordinci), u području močvare **Palače** (Hermanica, Antunovac, Tenje, Vera, Trpinja, Bobota, Korod, Ernestin). Taj je period u nas potrajao od 10.000—2000 godina prije Krista.

Čudna su bila ova neolitska naselja. Gledana s visoka bila su kao kupovi **krtinjaka**, iz kojih suklja dim, a gledana izbliza bili su to skupovi poluobliha sad većih sad manjih **kolibica**; veće služile za stan, a manje za hambare i spremnice. Konstrukcija kolibica bila je vrlo jednostavna ali opet praktična. Nad rubom jedno 1 m duboke i plosnate jame usađen je niz koso nagnutog i u vrhu povezanog kolja u obliku čunja. Taj koljni kostur bio je isprepleten granjem i šibljem. Izvana bilo je sve zaodjenuto **zemljom** i **busom**, dok je sav unutrašnji čunj bio omazan slojem mokre ilovače, koji se ukutio vatrom. Prema otiscima, što ih je šiblje i lišće ostavilo u ukrućenoj glini, znamo i za građevni materijal. Kolibica je bila tako pola nad zemljom i pola pod njom i ljeti je u njoj bilo hladno a zimi toplo. Kao što je vanjšina tako je i nutrina bila primitivno uređena. Na dnu jame bilo je kamenjem ograđeno **ognjište**, a iza njega jedna veća

Taj je tip gradnje u ranijem neolitu gotovo jednoličan na čitavom području svoga rasprostranjenja i teren Osijeka te bliže i dalnje okoline bio je upravo prepun ovakovih **busara** ili **zemunica**, na koje nailazimo gotovo na svakom koraku bilo kod izoravanja bilo kod planiranja zemljišta. Stručno ispitana nije nijedna kao i čitavi niz zemunica, koje smo osobno utvrdili kod Privlake na Bosutu.

Ti **busaraši** ili **zemuničari** bili su prvi evropski ratari. Ali to neolitsko ratarstvo nije u rukama muškim nego ženskim. Zemlja se još ne ore nego kopa, a okopavanje bašte, vinograda i kukuruza uglavnom je i danas povjereno ženskoj radnoj snazi. Kakovim se oruđem okopavalo rahlo aluvijalno tlo? Kameni klin u formi kalupa, pričvršćen podašnim vrbovim šibljem u kukastu držalicu, služio je kao primitivno ratarsko oruđe. Tih je klinova, poliranih na obadvije strane, nađeno dosta u svakom od pomenutih naselja. Dakako da se ovakovim oruđem nisu dale obrađivati velike plohe. Ondašnje oranice bile su više lijehe i grede, zasijane ponajviše **ječmom** (*Hordeum hexastichum sanctum*, h. *densum*, h. *distichum*), **pšenicom** (*triticum spelta*, t. *monococcum*, t. *dicocerum*, t. *compactum*), **prosom** (*panicum miliaceum*). Od povrća sadili **grah** (*fabia vulgaris*), **grašak** (*pisum sativum*) i sitnozrnatu **leću** (*ervum lens*). Kao industrijalna biljka zauzimalje prvo mjesto **lan** (*linum angustifolium*), koji služi za predivo i tkivo.

Žito se jelo kuhano u formi kaše. To je — kako Truhelka misli — **koljivo**, što se u samrtnom kultu kod balkanskih naroda očuvalo do u naše dane. No žito se na vatri i pržilo i onako prženo trlo granitnim grumenom i mljelo na kamenim pločama u **brašno**, iz kojega bi pekli pogaču. Jedan se dio prženog žita da ne proklija, spremao u ćupove, koje bi ukopali u hambarima u zemlju te spremali za sjetvu u narednoj godini. Sve su ovo radile žene i samo žene.

Bavile se žene i **keramičkom industrijom**. Do ove su došle na osnovi krute nužde. Kako biljna hrana postaje probavljivom tek pomoću stano-vite kemičke procedure (ukuhavanja, prženja, ukisavanja i dr.), a za tu su proceduru potrebne naprave u formi **lonaca, zdjela i posuda** — žena je stvorila i umještvo **lončarsko, keramičku industriju**. Oko lončarskog ognjišta u selu žene su prostom rukom gradile i šarale lonce raznolikog oblika i veličine. Te šare na loncu (uglato vrpčaste i spiralno meandraste) prvi su osnov dekorativne umjetnosti (Truhelka).

Dok su tako žene od zore do mraka bile zaposlene u kući, u bašti, na njiivi, muškarac je provodio život u lagodnosti i bezbrižnosti. Dok je prednik njegov u paleolitu bio veliki lovac, neolitski muškarac niti je vještilovac niti spretni stočar, jer su dosta rijetke kosti i šumskih i domaćih životinja po zemunicama. Glavni mu je posao fabrikacija kremenog orudja, noževa, kopanja, strelica te onih kalupastih klinova, što ženama služe kao motika.

Pod utjecanjem ovakovih prilika moralo je doći do naročitoga odnosa između muža i žene. Žena kao jedini privredni faktor i hranilac suvereno je dominirala i nad privredom i nad privređenim. Kako je dakle samo od žene odvisilo, da li će muškarac biti sit ili gladan, gol ili odjeven, stekla je ona prevlast nad muškarcem, koji joj se kao inferiorniji ima u svemu pokoravati.

Tu su prevlast — **matrijarhat** — nad muškarcem još i danas zadržale žene kod svih egzotičnih naroda, koji se nalaze na jednakom ili sličnom kulturnom stepenu. Muškarac je jedva bio neko tolerirano čeljade, potrebno za momentano udovoljenje seksualnog nagona. Nije bilo familije. Vladao je seksualni **promiskuitet** i time u vezi najgrublji **incest**, koji vodi neminovno do moralnog sloma individua i do fizičke degeneracije rase. Dijete što se rodilo, ne zna za oca, zna samo za majku, koja ga je odgojila i u njegovoj se duši razvio pietet samo prema majci. Mater certa, pater incertus. Kako primitivno neolitsko čeljade nije moglo razumjeti, da između koncepcije i poroda postoji neka veza kao uzrok i posljedica, a vidio samo to, da žena rađa djecu, bio je taj fakat za njega jedna duboka tajna. Tu je tajnu kušao da riješi bajkama i pričama, koje su postale osnovkom raznoličnih totemističkih i religioznih sistema.

Totem¹⁾ je začetnik ljudskog života. Totem je simboliziran u kojoj životinji, rjeđe u kojoj biljci, a ponajrjeđe u kakvoj prirodnoj pojavi. Kako je totem nešto, čega se valja bojati, valja ga i poštovati. Čuvaju ga, ali ga se i čuvaju. Stoga je totem ograđen čitavim nizom **tabu-propisa**, koji su u stvari zabrane. Totem se životinje ne smije loviti, ubijati niti pojesti. Pojede li žensko ma i najmanji dio totem-životinje, ili je samo dirne, ili u snu dolazi s njome u dodir, ona će roditi dijete, koje pripada istome totemu kao i majka. Ako majka pripada totemu zmije, pripada dijete istome totemu.

Tako postaje totem zaštitnik **plemena**. Rodi li se žensko dijete, pripadat će djeca ovog djeteta i sva pokoljenja po ženskoj lozi istome totemu. Tako dakle pri porodu igra glavnu ulogu **mati i totem**.

Brak je dakle u neolitu skroz nepoznata institucija. Za oca se uopće i ne pita. Zna se samo za majku, koja rađa i odgaja djecu, i ona pripadaju samo njoj, njenom totemu i plemenu. Neolitska je dakle žena kao majka i glava obitelji i gospodarica kuće. Ona raspolaže imovinom, njen totem je plemenski simbol, ona je izvor materinskog prava, po njoj se određuje stepen srodstva po ženskoj lozi, kojoj jedino pripada pravo baštinstva. Muško je član porodice, koliko je sin ili brat domaćice (**uterini**). Tako je majka najuglednija glava u kući i glava plemenskog totema. Kada su se formirali prvi religiozni sistemi, ugled je njezin toliko jak, da i samo božanstvo zamišljaju u liku žene, kome iskazuju svako poštovanje i pridonose žrtve. Pod dojmom ovakovog naziranja razvila se i ona bogata **idoloplastika**, što je nalazimo po neolitskim naseljima (ponajviše u bosanskom Butmiru i Jablanici). Mnogi idoli prikazuju ženu u zrelih godinama i trudnu, dakle na vrhuncu svoje materinske misije (*steatopyga*). Ovaj kult žene bio je toliko snažan, da je kasnije impresionirao i novonadošle arijske Helene, kojima su najstarija i najznačajnija božanstva žene (Demeter, Hera, Afrodita, Artemida, Atena, i dr.). Još u klasično doba zovu Grci izrađivače idola i tanagra-figurice **koroplastima** (Kore=djevojka). Neolitski idoli i lik božice Atene na najstarijim atenskim novcima imaju iste trouglasto-bademaste oči (*glaukopis*, *boopis*). Zadnji odsjev totemističkog uređenja nalazimo do u historijsko doba kod starih Egipćana, gdje žena bira

1) Jednako značenje kao *genos*, *gens*, *Sippe*, *pleme*, *rod*.

muža, mati daje ime djetetu, sestra se udaje za brata, dok božanska lica uz čovječiji trup imaju glave totemističkih životinja.

Prilike, koje su dovele do totemizma i matriarhata, provocirale su nužno i odvojeni život muškarca i žene. Muškići se već zarana odvajali od kuće i pridružili ostalim muškarcima, s kojima žive u zajednici. U porodici vrijedio je samo **brat** domaćice, koji je došao do nekog utjecaja kod odgoja djece. Iz toga se odnosa razvio pravni odnos **avunkulata** (avunculus-ujak, ujstvo). Truhelka drži, da ogromna butmirska nalazišta vjerojatno predstavljaju muške kuće, odvojene od ženskog naselja i utvrđuje to oskudicom one vrste ostanaka, koji su u neposrednoj vezi s domaćim životom: nema ognjišta i otpadaka s ognjišta, nema tragova ženskog kućnog rada (prešljenovi), nema nikakvih tragova da bi tu bilo male djece (kašike, sisaljke, igračke ispečene od gline), nema lončarskog ognjišta, gdje bi se našli više ili manje oštećeni, prepečeni ili poluprijesni komadi, koji inače na mjestu fabrikacije predstavljaju jaki procenat crepovlja. Ima samo crepovlja od malo vrsti posuda i čupa (pithos), koji služi za spremanje većih količina tekućine, široka plitka zdjelasta kupa na visokoj koničnoj nozi, kanapa-posuda, koja je služila za neke svečane možda sakralne prilike.

U tim muškim kućama sastajali se muškarci i provodili život u dangubi, odavali se piću i stvorili orgiastički kult, iz kojega se kasnije u Grka razvio kult Dionizija. Da se to pijančevanje zaodjene nekim tajanstvenim velom, uređeni su neki orgiastički obredi, **misterija**, koji su ostali vjekovna tajna ženama, koje nisu imale pristup u muške kuće.

A što su pili ti neolitski starosjedioci? Pili su **pivo** i **buzu**. Kako proklijali **ječam** ne valja ni za sjetvu ni za hranu, žene su ga, da ga se riješe, davale muškarcima, koji su ječmenu vodu varili usijanim glinenim grijalicama u čupovima i prepuštali fermentaciji, dok ne sazrije pivo. To je piće **sabaum** ili **zyton**, koji se davno prije dolaska Arijaca pio po čitavoj jugoistočnoj Evropi. Od **proje** načinili bi **buzu**, koja se spominje već u Hamurabijevom zakoniku i još danas kao piće dominira na istom području.

Muškarci istrošeni u orgijama i ekscesima, što ih rađa alkoholizam, žene izmoždene od napornog rada u kući i na njivi te podavajući se grubom incestu, morale su da proizvedu jednu degeneriranu rasu, koju su lako pregazile čete arijskih došljaka i učinile je helotima. Ti Ariji (Ahajci) nosioci su **bronca**, **pluga** i **lončarskog kola**. Oružje od bronca nadvladalo je kameno oružje, a plug, kojim može da upravlja samo snažna muška ruka, predao je ratarstvo muškarcima; lončarsko kolo mehaniziralo je keramičku produkciju i ona prelazi sada u muške ruke. A žena, lišena tako dviju najvažnijih prirednih grana, pomalo gubi svoju prevlast i matriarhat ustupa mjesto **patriarhatu**. Opet je između neolitskog matriarhata i brončanog patriarhata došlo do najljepšeg socijalnog kompromisa u prethistoriji: ženi je ostavljena sva vlast u kući i porodici (mater familias), mužu pako sva vlast izvan kuće, u javnom životu (pater familias). Ta ravnopravnost postala je osnovkom rimskog i kršćanskog braka i ostala na snazi sve do danas kao najveća socijalna i kulturna tekovina čovječanstva (Truhelka).

Skeletni ostaci neolitskog prasdiedoca kazuju nam, da je taj čovjek pripadao **mediteranskoj rasi**. Bio je oniska stasa (muškarac 162, žena 150 cm), te sitne i gracilne građe kostura. Glava mu bila dugoljasta, visoko zaobljena, u zatiljku šiljato izbočena; lice bilo široko kao u Kromanjonca; čelo ortognatno ili nisko, očna šupljina široka i horizontalna; nos ravan i od čela slabo odvojenog profila; oči i kosa bile tamne i sjajne; boja kože smeđjasta. Prema skeletnoj građi to su mali ali mišićavi i ustrajni ljudi živog temperamenta. Ma da je rasa bila istrošena, opet je bila toliko rezistentna, da je resorbirajući nordijske elemente stvorila mješavinu, koja se stoljećima osvježena ponovo rastvarala u sastavne elemente (Truhelka).

3. Prelazno doba (jelenja kost)

Potkraj neolita Slavonija je pozorište novog velikog etničkog pomicanja s istoka na zapad. Novi narodi pomiču se dolinom Dunava, Drave i Save sve do u gornjo-austrijsko i švicarsko jezersko područje s jedne strane te žalom gornjeg Jadrana do u nizinu rijeke Pada s druge strane. Obale rijeka te vodom obilnijih potoka i pritoka savskih i dravskih kao i velikih jezera i močvara najmilija su logorišta ovih novih došljaka. Podjarmivši ili potjeravši neolitske prasdiedoce sjedose na njihova mjesta i produžiše kontinuitet tih naselja u novo doba, **doba jelenje rožine (kosti)**.

Gdjegod su to terenske prilike iziskivale, novi su došljaci usred ili pokraj vode na nizovima u mulj zabijenih kolaca stvarali svoja naselja. Osnovka je bila **podnica**, koja je počivala na nizu pravilno poredanih kolaca. Na kolcima posadili **podvale**, koje su nosile podnicu. Podnica je bila složena od gustih nizova **oblica** ili sječenih dasaka, koje su povezali **gredama**. Tako je podvala imala konstrukciju, koja je nalikovala na drveni most raznolične širine (pons). Na tom mostu podigli bi **brvnaru** od hrastovih greda, naslaganih jedna povrh druge u četiri strane. Na uglovima bile su hrastove grede zaglavljene na osjek. Tako je neolitsku **okruglu i šibljem isprepletenu te ilovačom omazanu zemunicu ili busaru** zamijenila **četverouglasta drvena brvnara**. Dok je ranija neolitska busara bila arhitektura ženskog umještva i rada, brvnara je produkt snažnih muškaračkih mišica, koje su i mogle i znale obarati i tesati tvrda hrastova stabla potrebna za kuću.

Prvotni je oblik brvnare bio **jednodoman** (jedna prostorija), kasnije **dvodoman** (s dvije prostorije). Prednja veća prostorija s ognjištem je soba (**megaron**), stražnja manja ložnica (**thalamos**). Prva nema tavana i dim se s ognjišta diže pod krov, druga imade strop s tavanom, koji služi kao spremnica za namirnice (žito, ječam, proja), što se spremale u košarama i ćupovima (pithos). Krov je bio sedlast, strm i pokrit slamom, rogozom ili daščicama (šindrom). Licem prema vodi bio je otvoren trijem. Između pojedinih kuća bio je oko 2 m neizgrađeni prostor, koji ga je dijelio od susjeda. Na samoj podnici prednje prostorije bilo je ognjište na debelom sloju ilovače, okrugla oblika s odignutim rubom unaokolo. Ravno ispod ognjišta zakapali se mrtvaci. Lešina se položila u koritasto izdubena debla ili u lijesove od tesanih dasaka. Grobovi prednika ispod ognjišta, na kojima se pokojnicima prinosile žrtve, dokazom su razvijenog htoničnog kulta. Praroditelj, osnivač brvnare, smatran je nekim božanstvom —

larom — koji ne samo da čuva kuću, nego i bdije nad boljitkom svoga pokoljenja. Tako sama kuća postaje htoničnim **svetištem** i kao kultni objekat **prauzorom** kasnijeg hrama (Truhelka).

Htonični kult pokazuje već razvijeniji stepen religioznog shvaćanja. Grob je objekat kulta te traži žrtve, molitve i obrede, koje u kući vrši starijina, izvan kuće kao zastupnik veće kakove zajednice naročiti **svećenik**. Kako je opstanak čitavog naselja ovisio o dobrom stanju podnice (pons), bio je graditelj njegov (pontifex, koji gradi most) jedna vrlo ugledna ličnost, koja se vremenom uzdigla do tolike časti, da je gotovo postao svet, svećenik. Još u Rimu znadu za poseban stalež — pontifices — kojemu je na čelu pontifex maximus kao vrhovni svećenik. Svi pontifikalni atributi: šubara s motovилом (pileus cum apice), bradva (dolabra), sjekira (labrys), teslica (ascia) i aršin (commentaculum) — čisti su atributi tesarški. Truhelka ima posvema pravo, kada se domišlja, da se prvotni tesar vremenom uspeo na najviši stepen starorimske hierarhije.

Tragovi sojenice na Dravi kod Podr. Moslavine (totalna snimka)

Kulturni materijal toga doba nije više kamen nego tvrda jelenja rožina. Od rukotvorina ističu se koštani budaci s ušicom za nasađivanje, koji će sasvim potisnuti kalupaste budake zemuničara. Prema obilju lovačkih trofeja ti brvnaraši mora da su bili ustrajni i spretni lovci, koji su lovili po močvarnim slavonskim šumama, punima jelena, srna, krmaka, dabrova, lanjaka, medvjeda i bikova. Samo se po sebi razumijeva, da su brvnaraši, koji se radali i živjeli na vodi, bili dobri i smioni brodari i ribari. U bosanskoj Donjoj Dolini sačuvao se od hrastova duba istesani čamac, koji se nalazi u sarajevskom muzeju kao jedini na svijetu gotovo savršeno sačuvani primjerak brvnaraške ladje. Iz osječke okoline dosada još nemamo takova nalaza, premda je bilo dosta brvnara na Dravi i Karašici, gdje im je tragove konstatirao ing. Franjetić (Slika 2 i 3).

Brvnarašu je glavna hrana bila riba i šumska divljač. Kada se divljač po šumama prorijedila, dao se na stočarstvo. Spitomio je **govedo** (bos trahoceros, b. brachiceros i b. taurus), **krmka** (sus palustris i sus europaeus), **konja** (equus caballus), koji je sudeći po žvalama od kosti i bronca služio za jahanje. Rano se čovjeku priljubio i **pas**.

Glavna žitarica bila **pšenica** (triticum vulgare), **ječam** (hordeum sativum), **proja** (panicum miliaceum i sataria italica) i **heljda** (polygonum). Kao kulturna biljka važan je **lan** (linum) te **broćika** (galium verum), koje su sokom bojili pređu.

U ovo su doba Osijek i okolica bili dosta gusto naseljeni (Samatovci, Sarvaš, Vučedol, Erdut, Lovas). Samatovac je raskapao **Jean Victor**, Sarvaš **Nuber**, Vučedol, Erdut i Lovas **Brunšmid**, Vučedol ponovo u najnovije doba **Dr. F. R. Schmidt**, koji danas iskapa u Sarvašu.

Tragovi sojenice na Dravi kod Podr. Moslavine (parcijalna snimka)

Vučedol je jedno od najkarakterističnijih naših predhistorijskih nalazišta. Tu se našao ogroman broj ornamentiranog crepovlja, od čega je velik dio došao u zagrebački i osječki muzej. Brunšmid je tu 1897. sistematski otkopavao i razgalio podnice od pet brvnara te našao 15 grobnica s leševima skučenima i postrance položenima licem prema istoku (t. z. **ležeći čučanac**). Osim posuda i crepovlja našlo se mnogo kremenih noževa, strelica, strugalica, svrdala, lijepo poliranih jezičastih klinova, dlijeta, sjekira s provrtanom ušicom, što je sve po svoj prilici bilo fabricirano na samom mjestu. Kao materijal za finije i oštrije oruđe služio je opsidijan. Za neko vrijeme poznavao je Vučedolac i razne vrste nefritoida. To sve kao i obilje košanog i rožnog oruđa strogo razlikuje Vučedol od srednjo-neolitskih zemuničara.

Najinteresantnija je keramika, koja je i po tehnici i po stilu i po oblicima naprednija od zemuničarske. Dok zemuničarske posude pokazuju nedotjerane kružne oblike, vučedolski su oblici strogo profilirani. Nožice, trup, rame i vrat posude mnogo su dotjeraniji, a zemuničarsku **kvrugu** i **bradavicu** na loncu zamjenjuje **ručica**, koja olakšava manipulaciju. Vaze i amfore imaju bikonični oblik. Donji je konus niži i zaobljeniji, gornji viši s izvlačenim grlom. Urne imaju oblik lonča. Zdjele su široko lijevaste i niske te stoje na nožici sličnoj torusu ili trohilusu, te često na rubu ima 4 radialno poredana kružna isječka, tako te osnovice ovakove nožice imaju oblik krsta i bogato je ornamentirana. Ornamentirana je unutarnja strana posude te krstoliko rasporedana (br. 3173. i 3314. osječkog muzeja.)

Ima Vučedol i posebnu vrst kupe za libaciju, koja se bitno razlikuje od one u Butmiru. Nema nožice. U donjem je dijelu plošnato-oblakonična, u gornjem usukano konična. Vrat joj je visok i otvara se širokim grlom. Na pregibu trupa usadena je prema vratu široka horizontalna cilindrična ručica. **To je prva prava ručica u neolitskoj keramici**, često ukrašena odabranom ornamentikom.

Vaza

Nađene su i neke posude slične libacionim kupama, u kojih je rub grla opasan horizontalnim i bogato ornamentiranim vijencem. Na dnu imaju četverastu rupu za nasadivanje na neki klinasti stalak, po čemu Truhelka zaključuje, da su te posude služile u ceremonijalne svrhe, dok tragovi pepela po stijenama ponutrice gotovo kazuju, da su to bile kadi-
onice. Najljepši ovakav primjerak imade osječki muzej (br. 1513.).

• Posebni su specijalitet vučedolske keramike neke posude slične šupljem kolutu; nadalje lonci, kojima je dno postrance sa dva čepa o boku posude, slične današnjim slavonskim soljenicama, te služile valjda u istu svrhu, ako nisu spremnice za kakve mirodije.

Interesantna je pojava, da je vučedolsko nalazište upravo oskudno na zemljanim idolima, kojih je opet Butmir pun. Osječki muzej imade sa-

mo dva plosnata idola: jedan je posve krnjast, drugi s čepastom glavom, ovalnim licem, bezobličnim nosom te udubenim piknjastim očima (br. 377.).

Vučedolska je ornamentika bihromna. Posuda je jedne boje, ornament druge boje. Zemuničarska je ornamentika monohromna i posuda je i ornament jednake boje. Do bihromnosti došao je Vučedolac tako, da je brazde svoga crteža ispunio sad bijelom sad crvenom sad modrom pastom, koju je dobio miješajući gips s bojom. Da mu pasta bolje prione uz brazde, on bi ih pisaljkom produbljivao, dulje linije isprekidao u niz piknja i zareza ili ih oštrokutno ili četverasto nazubljivao, savijao u sad kraći sad dulji niz oštrokutnih vijuga u obliku slova M E W. Tako postaju — veli

Idol

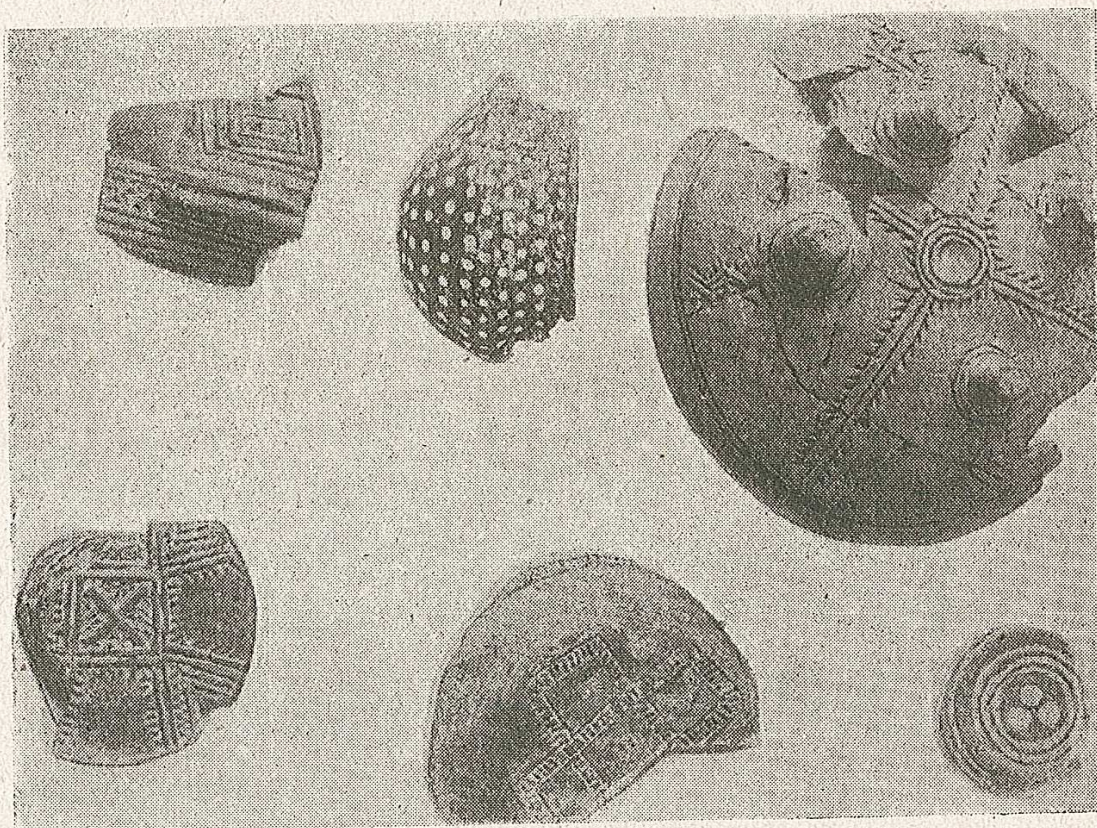
Truhelka — kraći zarezi početnim elementima jedne vrlo raznolike ornamentike, a kako se oni redaju, izmjenjuju i ponavljaju nekom strogom ritmikom, postaju vrlo konstruktivni i dopuštaju najživlju varijaciju. Kako se ti dekorativni praelementi razvijaju u tri pravca: horizontalno, vertikalno i dijagonalno, dakle kao i u vezivu na platnu, Truhelka misli, da su vučedolske keramičarke imale pred očima takova veziva ili da su ornament s odjeće prenijele na keramiku.

Vučedolska ornamentika oživljena kontrastom boja odaje veliki smisao za stilsko primjenjivanje pojedinih motiva. Rub, vrat, trup i ručica na posudi imaju različite motive. Ornament vrata sastoji se od uske pruge, linije, niza piknjica, zareza ili vijuga; na rubu vrata ritmički se izmjenjuju grupe raznovidnih kombinacija motiva (karakterističan motiv od po dva vrhom složena trokuta); na trupu su motivi kružnice, trokuti, rombi poredani u razmacima.

U istu kulturnu epohu spada i **Sarvaš** i keramika je ista. Zastupana je sa nekoliko ljepših primjeraka inkrustirane ornamentike. Posude su iste kao u Vučedolu: kupe, bikonične vaze, plitke zdjele s krstolikim stalkom ili na četiri čepaste nožice. Lokalni su specijaliteti minijature menze (mali stolici), zarubljene vertikalnom ornamentiranom zarubom, koja se u uglovima proširuje te prelazi u cilindrične noge. Truhelka u njima vidi male kućne žrtvenike.

Slična su nalazišta u **Lovasu** i **Erdutu**, ali još nisu pobliže ispitana.

Neolitsko područje inkrustirane keramike dosta je prostrano. Ono se proteže od donjeg Dunava, Drave i Save sve do Ljubljanskog blata i donjoaustrijskih jezerskih sojenica, na sjever do Baltika, Sjevernog mora i Engleske, na jugozapad do u Pirenejski poluotok.

Primjerci vučedolske keramike

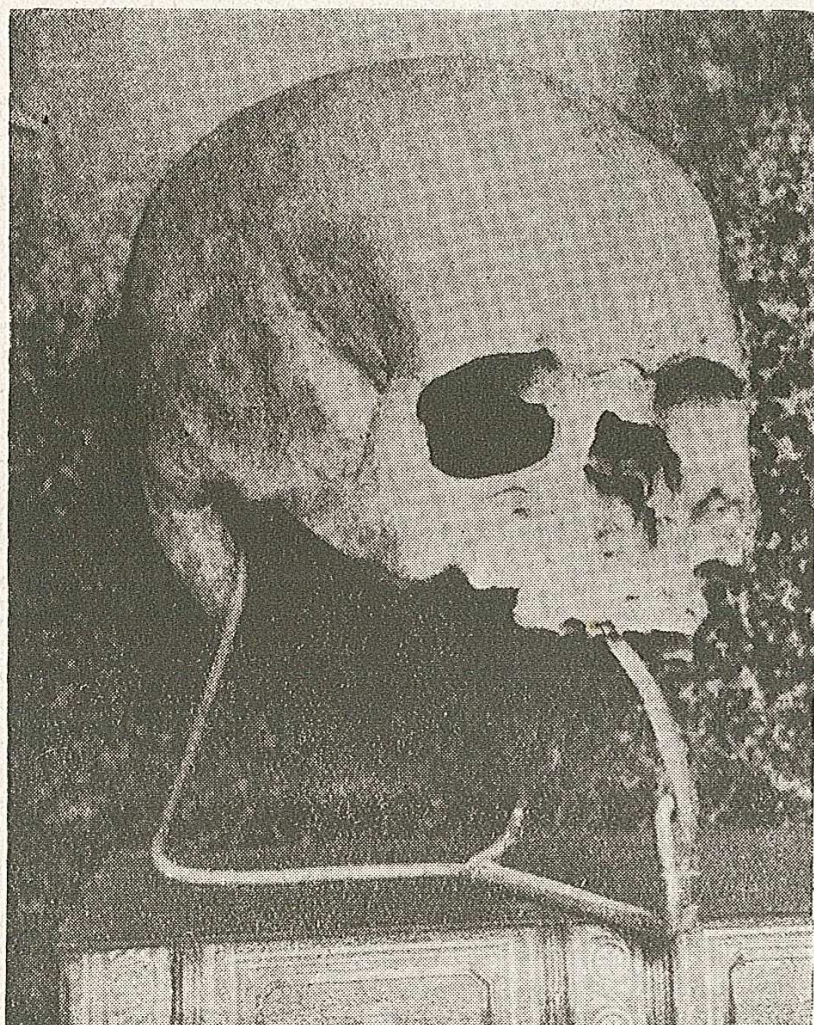
Nosioci ove kulture ne žive više kao njihovi mediteranski prednici, u zemunicama, nego u **pravim kućama, sagrađenim od brvana na samoj površini zemlje**. Kuće su četveraste a ne više obla oblika. Za okapanje rahlog aluvijalnog ili praporastog tla ne služe se više kalupastim kamenim klinom, nego klinom istesanim od jelenje rožine, kome često na vrh usađuju jezičasti kameni klin. Klinove za okopavanje usađuju ušicom na posebno držalo.

Po svemu se čini, da se taj novi došljak nije tako intenzivno bavio ratarstvom kao njegov prednik. U podovima naselja nailazimo na veliki broj kostiju i domaćih i šumskih životinja, što je očiti znak, da se je pretežno bavio stočarstvom i lovom.

Vučedolac je nosilac i dviju novih industrija: **kožarstva i prerađivanja kosti i rožine** u najraznovrsnije oruđe, kojim u mnogočemu istiskuje uporabu kamenog oruđa. Koštanog je oruđa u velikoj količini nađeno u Vučedolu a još više u Šarvašu, gdje su izrađivani veliki rožni budaci, slični onima iz najdonjih slojeva sojenica u Donjoj Dolini i Ljubljanskom blatu.

Konj, koji je do onda kao divlji trkao po travnicima evropskim, sada je ukroćen i svrstan u broj domaćih životinja. Isprva je služio za jačanje, kasnije za spregu.

U neolitskim naseljima pojavljuju se uz inkrustiranu keramiku i komadići nefritoida i mali komadi bakra dotjerani hladnim okivanjem a ne lijevanjem. Prema tome arheolozi zaključuju, da vučedolska i njoj srodna keramika, pada u prvu polu III. milenija prije Krista (3000—2500).

Neolitska lubanja

A kakav je narod bio nosilac ove kulture?

Kako kultura vučedolska nema nikakvih veza s kulturom zemuničara mediteranaca, pripada ona novim došljacima, koji su se s istoka dolinom Dunava, Drave i Save potiskivali prema srcu Evrope i širili daleko na sjever i na zapad i stvorili nova svoja naselja.

Skeletni ostaci toga doba dokazuju, da su lubanje izrazito brahikefalne. Glava je gledana ozgo, gotovo okrugla; u profilu visoka i kratka.

Obrvni lukovi dobro su razvijeni; nos prominentan i lijepo profiliran. To je dakle neke vrsti **nordijski tip** (*homo nordicus*), dolihokefal+monoloidni brahikefal, dakle neki **arioid**. Velika je šteta, da kraniološki materijal Vučedola još nije točno ispitan. Osječki **neolitski skelet** bio bi po Truhelki **najstariji** nam poznati predstavnik **dinarskog tipa** (osječki muzej vitrina 272). U njega se preko strmog čela tjemne postepeno uspinje da iza uha dosegne najvišu visinu, dok je zatiljak strmo odsječen. Radi toga se stražnja polja lubanje čini znatno kraćom od prednje. Lice mu je dugoljasto, vilice široke, nos prominentan, očne šupljine visoke ali ne velike. Taj tip se do danas sačuvao u zaleđu jadranskog mora (Albaniji), ali se prije širio dalje na sjever, gdje se sukobljavao s tipom **homo alpinus**, mješavinom starih mediteranaca s mongoloidnim brahikefalom, primivši kao baštinu tamnu put, niski stas i proširene zdepaste proporcije udova.

Područje inkrustirane keramike gotovo se poklapa s područjem, na koje su kasnije sjeli **Kelti**, najstariji narod arijske krvi.